

Др Јелена Рафаиловић, доцент
Одељење за историју, Филозофски факултет
Београд

Критичко издање научне грађе

Карикатуре „Балканског папагаја” – пример бугарске пропаганде у Првом светском рату*

У временима великих сукоба пропаганда је добијала посебно место у друштву, а масовни медији постајали су оруђе у рукама власти ради систематског слања „једине” истине. Први светски рат, као „први тотални рат”, је имао пионирско место у развоју и употреби ратне пропаганде. Зарађене државе су обликовале директну пропаганду против непријатеља или за савезнике упућену свом становништву, преко званичних и незваничних канала, преко новина, говора, филма, фотографија, постера, књига, брошура, часописа и стрипова.¹ Један од најчешћих видова пропаганде била је карикатура, као врло популарни медиј у првој половини 20. века. Поред новина, које су редовно садржале карикатуре², или објављивале једном недељно сатиричне додатке, постојали су и специјализовани хумористични и сатирични часописи.³

---

* Чланак је резултат рада на пројекту „Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку (№ 47019)”, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Badsey, Stephen, “Propaganda: Media in War Politics”, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08. DOI: 10.15463/ie1418.10046.

² Термин „карикатура”, потиче од италијанске речи “caricare” у значењу „претеривати” и „жестоко нападати”.

³ Demm, Eberhard: “Caricatures”, in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2014-10-08. DOI: 10.15463/ie1418.11023.

Кризна стања омогућавају да се карикатуре искористе као пропагандно оружје у врло једностране политичке, идеолошке и националне сврхе.⁴ Претерано приказивање, често гротескно и пикторијално, најважнијих карактеристика лица или ствари у сатиричном маниру, обојено презиром и подсмехом људским пороцима путем графичке слике⁵ добило је нову димензију током рата. Традиционална улога карикатура и карикатуриста се радикално изменила. Пре Првог светског рата били су друштвени критичари који су оштро нападали ауторитарне структуре у влади, војсци, цркви и друштву у целину, а у рату су постали део пропаганде. Карикатуристи су постали обични грађани позвани да заштите отаџбину, а политичка карикатура⁶ је добила нову функцију – да мобилише становништво и морално и интелектуално за рат, да објашњава неуспехе, да потврди веровање у супериорност отаџбине или прогласи наду у коначну победу.⁷

У Бугарској хумористичне и сатиричне новине су биле присутне од друге половине 19. века, али су већином имале пролазни карактер (*Гоблен*, *Стрелица*, *Ехо*, *Източен Папагал*). На прелазу између 19. и 20. века карикатура је почела озбиљније да се развија објављивањем прилога у часопису *Пошта* (*Поца*) и са појавом Александра Божинова⁸, првог и једно време јединог професионалног карикатуриста у Бугарској. У првој деценији двадесетог века излазило је око 20 сатиричних часописа, а водећу улогу, према важности, утицају и угледу сарадника имао је лист *Бугаран* (*Българан*) (1904–1909, 1916–1924), а потом *Добош* (*Барабан*).⁹ Један од најпопуларнијих европских сатиричних часописа у овом периоду био је италијански *Папагај*, хумористички политички мага-

⁴ Ристовић, Милан, *Црни Петар и балкански разбојници, Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903-1918)*, Београд 2011, стр. 8–10. (у даљем тексту: Ристовић, М., *Црни Петар...*)

⁵ Streicher Lawrence H., „On a Theory of Political Caricature”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 9, No. 4, Jul., 1967, pp. 431–432 (у даљем тексту: Streicher L. H., „On a Theory...”)

⁶ Политичка карикатура се односи на лица, политичке партије, државе, организације које се тичу унутрашњих или спољно политичких питање или борбе, а посебно социјална карикатура на друштвена и социјална питања којима се најпре осликава расподела моћи у друштву. Streicher L. H., „On a Theory...”, pp. 431–432; David Culbert, „Cartoons”, *Propaganda and mass persuasion, A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*, ed. By Nicholas J. Cull, David Culbert, David Welch, ABC Clio, p. 66.

⁷ Demm, Eberhard, “Propaganda and Caricature in the First World War”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No. 1, 1993, p. 167.

⁸ Поједини аутори везују и почетак бугарске карикатуре за пољског емигранта Хенриха Дембецког (Хенрих Дембицки) који је објављивао своје радове у Букурешту у време Ослобођења у часописима Христа Ботева. (*История на българите*, том II, редактор Георги Марков, Софија 2004, стр. 547.)

⁹ Parusheva, Dobrinka, „‘They are all Rotters!’ Political Culture and Political Caricature in South-Eastern Europe, late 19th and early 20th Century; *Études Balkaniques*, XLIV, 2008, No 4, pp. 50–51. (у даљем тексту: Parusheva, D., „‘They are all Rotters!’ Political...”)

зин (*Il Pappagallo giornale umoristico politico*) (1873–1915) због свог формата, декоративних карактеристика, састава, стила и информација о догађајима и људима у Европи и свету. По узору на овај часопис у Бугарској је излазило чак 12 хумористичких новина¹⁰ у периоду од 1892. до 1961. године. Сви „папагаји” су имали одређене сличности: имали су исти формат, композицију (сцене са фигуративним представљањем држава) и стил.¹¹ Једна од тих имитација био је и *Балкански папагај*.

Балкански папагај, седмично илустровано издање часописа 'Ја знам све', Софија (Балкански папагал, седмично илустровано карикатурно издание на списание 'Аз знам всичко', София) био је седмично издање карикатура објављивано у виду плаката. Први број штампан је у октобру 1915, истог месеца када је Бугарска ушла у рат на страни Централних сила, а последњи 1927. године. У ратним годинама је изашло укупно 152 плаката (52 од октобра 1915. до новембра 1916; 52 од новембра 1916. до октобра 1917; и 48 од октобра 1917. до децембра 1918. године).¹² *Балкански папагај* је штампан у боји у формату плаката 64 x 48 цм као додатак *Ја знам све*, а по угледу на поменути италијански магазин. Није познато у колико је тачно примерака штампан током рата. *Ја знам све* је имао тираж од 25.000 до 30.000 примерака, али *Балкански папагај* није могуће повезати са овим тиражом јер су обе новине имале своје различите продајне цене и претплатне стопе.¹³ Аутор карикатура *Балканског папагаја* био је Сава Злчкин (Сава Зљчкин), односно Сава Стојанов Иванов (1882–1930).¹⁴

Карикатуре *Балканског папагаја* одликује једноставан и доста неспретан цртеж, али и врло комплексна структура разрађена до последњег детаља која често представља неколико догађаја истовремено, актуелних или прошлих. Карикатуре су састављене од персонификација држава са разним апстрактним

¹⁰ *Источни папагај* (1892), *Бугарски папагај* (1910), *Бугарски папагај* (1910), *Балкански папагај* (1915–1927), *Светски папагај* (1929–1930), *Нови светски папагај* (1935–1939), *Весели папагај* (1945), *Војни папагај* (1948–1953), као и четири само са именом *Папагај* (1925–27, 1939–44, 1946–53, 1959–61)

¹¹ Gehl, Katerina, Petrov, Petar, „Die Nachbarn Bulgariens im Spiegel der Karikaturen „Balkanski papagal” (1915–1927)”, *Zeitschrift für Balkanologie*, 41, 2005, p. 154. (u daljem tekstu: Gehl, K., Petrov, P., „Die Nachbarn Bulgariens...”); Parusheva, D., „They are all Rotters!’ Political...”, p. 60.

¹² *Български периодичен печат 1844–1944*, том I, А–М, Софија, 1962, стр. 75.

¹³ Katerina Gehl, Petar Petrov, „Die Nachbarn Bulgariens im Spiegel der Karikaturen „Balkanski papagal” (1915–1927)”, p. 155.

¹⁴ Сава Стојанов Зљчкин рођен је у Сливену, а умро је у Софији. Био је драматург, карикатурист и фелтониста. Завршио је сликарску школу у Софији (1897–1900) и радио као сликар у Великом Трнову, Пештеру, Софији. Био је уредник новина *Жаока*, *Опак свет*, *Нови свет*, *Барабан*, *Балкански папагај*, *Сатара*, *Светски папагај*, сарадник хумористичких издања попут *Огледала*, *Народни бич*, *Бугарин*, *Суза и смех*, *Барабанче*, и др... Аутор позоришних комада *Балканска комедија*, *Герка Бај Гања* и њени кандидати и др... Потписивао се као Зљчкин и Савастиян. (Сава Зљчкин. // Информационна система на државните архиви; „Сава Зљчкин”, *Литературен свят*, <http://literaturnesviat.com/?p=111182>)

појмовима и пре свега су ратне (политичке) са јасним порукама и намерама. Сваки постер садржи и објашњење карикатуре од стране самог Злчкина на бугарском, немачком и турском. Ови кратки текстови представљају посебно читање „слике”, врло необјективно и пуно емотивног набоја.¹⁵

Карикатурама доминирају два јасна сукоба непријатељских страна, често уз присуство неутралне групе. Државе су представљене као људске или животињске фигуре са наглашеним стереотипима. Контрасти су више него јасни и присутни – на једној страни су Немачка, Аустрија, Бугарска и Турска, на другој Британија, Француска, Србија, Русија, касније САД, Италија, Румунија, Грчка, Црна Гора..., и често у позадини слике неутралне државе (Швајцарска, Грчка...).

Све карикатуре одликују стереотипи који су као врло поједностављена представа били погодни за пропагандно оружје. У *Балканском папагају* однос *ми* и *они*, позитивног и негативног, јасан је на свакој слици и одише општеприхваћеним предрасудама. Слика другог је резервисана за непријатеља, што је једноставном визуелизацијом, јасном обичном човеку, протканом стереотипима омогућило бугарском карикатуристи да шири идеје о потпуној исправности „своје ствари”.¹⁶

Без могућности да се у овом формату рада анализира садржај карикатура¹⁷, споменућемо само неколико најчешћих представа држава. Немачка и Аустрија су представљане као надмоћни, јаки и углађени војници; Бугарска је презентована кроз неколико наратива; као војник, као Бај Гањо¹⁸, или понекад као младић (младожења) са две девојке Добруцом и Македонијом (јасна алузија на територијалне аспирације). Државе Антанте су већ имале сложеније и разноликије начине визуелизације. Француска и Велика Британија као слаби, траљави војници, који често диригују другим земљама; Русије је доживела трансформацију од искаркираног и слабог цара до снажног мужика, руског дива, али сломљеног теретом револуције и рата; САД су попут господина обученог у одело са цилиндром (и физиономијом која подсећа на Абрахама Линколна) који из позадине посматра догађаје (до 1917). Посебно место је добила

¹⁵ Gehl, K., Petrov, P., „Die Nachbarn Bulgariens...”, pp. 155–156.

¹⁶ Милан Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници, Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903-1918)*, Београд 2011, стр. 8–10.

¹⁷ Видети још: Katerina Gehl, Petar Petrov, „Europa von der Peripherie aus betrachtet. Feind-, Freund- und Selbstbilder in den bulgarischen Karikaturen 'Balkanski papagal'”, *Bilder des Fremden. Mediale Inszenierung von Alterität im 19. Jahrhundert*. Berlin, Hans-Peter Bayerdörfer u.a. (Hg.), pp. 107-130; Katerina Gehl, Petar Petrov, „Das bunte Gefieder der bulgarischen Papageien. Das Bild des Westens in der politischen Wandbildkarikatur (1915-1945)”, Petrov/Gehl/Roth (Hg.), pp. 197-278; Katerina Gehl, Petar Petrov, „Das bunte Gefieder der bulgarischen „Papageien”. Das Bild des Westens in der politischen Wandbildkarikatur der Zwischenkriegszeit”, *Pro- und antiwestliche Diskurse in den Balkanländern/Südosteuropa*. München, Holm Sundhaussen/Gabriella Schubert (Hg.), pp. 87–114.

¹⁸ Стереотипна представа Бугарина у литератури.

Србија, која је од прве објављене ратне карикатуре наглашена непријатељском сликовном представом: понижени краљ Петар, српски краљ као костур, као убијена свиња, марионета великих сила, обезглављена лутка.

У прилогу се налази шест карикатура Балканског папагаја од двадесетак колико се чува у Народној библиотеци Србије, а део њих је доступан и на сајту *Велики рат*. Мањи број карикатура је доступан у оквиру дигиталне колекције Хуверовог института. Сви бројеви се налази у Националној библиотеци Св. Кирил и Методије у Софији.¹⁹

Прилози

Фотографија бр. 1 – год. II, бр. 8, 1917²⁰

¹⁹ Видети: „Балкански папагалъ : седмично илюстровано карикатурно издание на сп. 'Азъ знамъ всичко'”, *Велики рат*, *Народна библиотека Србије*, <http://velikirat.nb.rs/items/browse/1?collection=120> ; „Balkanski papagal. Sedmichno Ilustrovano Karikaturno Izdanie na Sp. 'Az znam vsichko'”, *Poster collection*, *Hoover Institution Archives*, <http://digitalcollections.hoover.org/objects/10503>

²⁰ *Превод текста*: Несрећни мегаломан Перо Свињар гори од жеље за престолом и то посебно за Битољ, али му је бодљикав и тесан. Грчка је огољена од стране Антанте, иза којих се скрива без одеће, и који помажу авантуристима венизелистима који желе дрвеним пиштољем да уплаше непобедиве Савезнике (прим. прев. Централне силе). Јунак Бугарин прескаче Дунав и сеје ужас међу Румунима и Русима који су већ у замци Савезника (прим. прев. Централне силе). Поврх свега, Генерал Сарај може само да жали за царовањем над Бај Гањом и да га нападне и ништа.

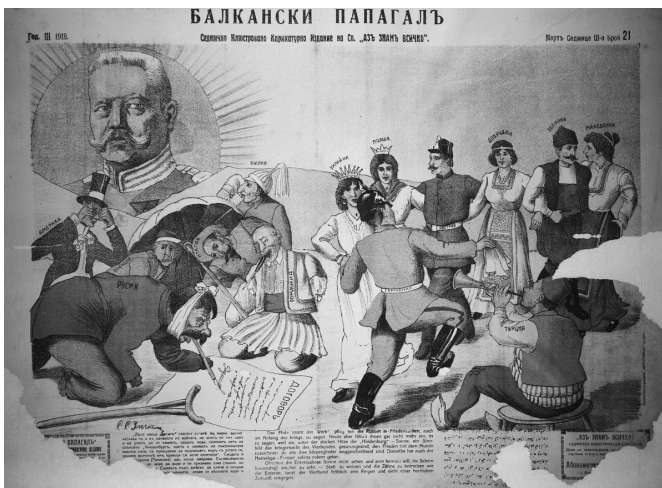
Фотографија бр. 2 – год. II, бр. 14, 1917²¹Фотографија бр. 3 – год. II, бр. 21, 1917²²

²¹ *Превод текста:* „Луда једе две пите, али је луд који му је дао” – каже народна пословица; Енглеска ће заувек презрено јахати на леђима глупих савезника, зато што они нису за њу ништа друго осим обичних лутки, са којима се она игра као један нов крститељ који их облачи у рунтаво оделу које се појавило ове године, и (Бугари) лепо умеју да крсте са дебелим сировинама добијеним од његова три другара – немачког, турског и аустро-угарског. Лепо су крстили, чак и удавили Румуна, сада је ред да се крсти и Сарај. Грк полуобучен се пита да ли да и он прими то крштење, или да узме крпе, зато „Св. Дух предења” каже: ко неће мир, наиђе на секиру.

²² Немилосрдан рат подморницама скинуо је маске Антанте и показао њен истински мршав положај и стање. Тобоже заплашени савезници, да ће умрети од глади, у суштини имају већу слободу деловања и на гондолама плоче послушно на мору, заједно са својим тековинама – ослобођеним земљама Антанте. Америчког доктора нема да помогне страдалим херојима Ан-

Фотографија бр. 4 – год. II, бр. 25, 1917²³

Фотографија бр. 5 – год. III, бр. 21, 1918²⁴

танте. Празно је и милосрђе Јапана, а највише за руско царство над чијим смртним одром бомба револуције се запалила и брзо ће експлодирати.

²³ *Превод текста:* На ускре 1917. године зарађене стране се могу поделити у две групе: једна која ће празник радосно провести и друга која ће га примити са тугом. Алијанса ће бојити јаја добијена са феуда, а Антанта чека да ли ће генерал Сарај излећи јаја. Наизглед ће бити исто свима. Енглеска има јаја са рупама од којих нема користи. Русија уздише под својим теретом и са тешким крстовима иде на Голготу, на којима су већ преминуле Србија, Црна Гора и Румунија. Неутрални се играју са сјајним дијамантом „Царством”, али дијамант није попуњен. Дивна ствар је ускрснуће савезника Пољске, Македоније и Добруце.

²⁴ *Превод текста:* „Крај дело краси” како су Руси имали обичај да кажу у доба мира а и на почетку рат. Данас, међутим, им ни не пада на памет да то кажу јер су под јаком врућином „Хин-

Фотографија бр. 6 – год. III, бр. 30, 1918²⁵

сденбурговог сунца”, симбола војне моћи Четворног савеза, приморани да потпуишу мир устима јер су им сви удови отсечени. Исто су volens polens урадили и ждерачи паленте [Румуни]. Иако Антанта неће да види и призна ово сунце, његов сјај ју јако узнемирава. Уместо да плаче и шкргуће зубима као Антанта, Четворни савез весело игра своје коло и стоји пред сјајном будућношћу. док са друге стране, за Савез (Централне силе) сада почињу да се рађају нови савезници који су изникли из гробова Антанте. То је чудно, али истинито, да Савез иду на венчање, док Антанта посеђују сахране. Залази месец Антанте, а рађа се јутарња звезда Савеза.

²⁵ *Превод текста:* Чудна иронија је овај живот. Јуче је Антанта побеђивала, и хрлили су у рат против нас и нису могли да пробију рупу у мору, а сада падају један за другим. Гробови Антанте се повећавају, док са друге стране, за Савез (прим. прев. Централне силе) сада почињу да се рађају нови савезници који су изникли из гробова Антанте. То је чудно, али истинито, да Савезници (прим. прев. Централне силе) иду на венчање, док Антанта посеђују сахране. Залази месец Антанте, а рађа се јутарња звезда Савеза (прим. прев. Централне силе).